

Yhteiskunnan luontosuhteen kriisiytyminen modernissa yhteiskuntateoriassa

Pekka Sulkunen

Yhteiskuntateoriassa aletaan vasta haparoiden etsiä vastauksia kysymyksiin, jotka arkitodellisuudessa ovat jo muodostuneet osaksi jokapäiväistä elämää. Usein käytetään sanontaa että Minervan pöllö lähtee lentoon vasta kun hämärä on jo laskeutunut; eli että teoreettinen pohdinta alkaa vasta sitten kun todellisuus on jo muuttunut mutta tullut samalla hämmäntäväksi ja vaikeaselkoiseksi. Niin on luonnon ja kulttuurin rajan hämärtymisenkin laita.

Babylonialainen profeetta Mani opetti, että todellisuus muodostuu kahdesta toisiaan vastustavasta voimasta, hyvästä ja pahasta. Pahaa ja pimeyttä edustaa aine; hyvää, valkeutta ja totuutta edustaa jumala. Ihminen on traagisesti sidottu aineeseen, vaikka onkin jumalasta lähtenyt valon hiukkanen, joka on hänen luotaan karkotettu. Pelastuakseen ihmisen on valaistuttava ja pyhitettävä itsensä, ja ennen kaikkea varottava saastuttamasta henkeään lihan himoilla.

Profeetta Mani nojautui yhteen versioon ajatuksesta, josta on tullut länsimaisen yhteiskunta-ajattelun ja myös sosiologisen yhteiskuntateorian kulmakivi. Todellisuus jakautuu pahaan luontoon ja hyvään kulttuuriin. Kulttuuri muokkaa elämän aineellista pohjaa ja luo yhteiskuntaan järjestystä, tekee mahdolliseksi talouden, valtion, uskonnon, taiteen ja tieteen sekä sellaiset instituutiot kuin avioliiton ja perheen.

Luonnon ja kulttuurin kaksinaisuudella on ollut monia ulottuvuuksia: eläin ja ihminen, sielu ja ruumis, aine ja henki, järki ja tunne. Keskeinen osa tätä jakoa on ollut kielellä: esim. kuuluisa amerikkalainen antropologi Leslie White kirjoitti:

”...ihmisen ja ei-ihmisen mielellä on perustava ero. Tämä ero on laadullinen, ei asteittainen... Ihminen käyttää symboleja; mikään muu olio ei. Organismilla joko on symbolinen kyky tai ei; ei ole mitään väliasiteita (White: *The Science of Culture*).

Toinen keskeinen ulottuvuus liittyy moraalisiin. Vain ihmisellä on katsottu olevan oikeudenmukaisuuden tajua sekä hyveitä, toisin sanoen käsityksiä hyvästä elämästä.

Suurin osa ihmisen sosiaalisuutta koskevista teorioista on rakentunut näiden kahden oletuksen – moraalien ja kielellisen ymmärtävyyden – varaan, ja ne myös tuottavat tällä hetkellä suurimmat vaikeudet yhteiskuntateoriassa.

Kulttuurin ja luonnon vastakkaisuus

Luonnon ja kulttuurin vastakkaisuutta ei aina ole ymmärretty manikealaisittain, vaan siihen on toisinaan liitetty myös päinvastaisia merkityksiä. Yhteiskunta ja sen säännöt tai lainalaisuudet on tällöin koettu aidon alkuperäisen ihmisyyden tukahduttajaksi. Romanttinen aitous etsintä länsimaisen kulttuurin tuolta puolen, luonnosta, vieraista kulttuureista tai ihmisen sisimmästä on sekin modernin individualistisen ajattelun piirre.

Stephen Horigan toteaa kirjassaan *Nature and Culture in Western Discourses* että kulttuurin ja luonnon erottaminen toisistaan on palvelut yhteiskuntatieteiden teoreettista itenäistymistä. Sosiologi Emil Durkheimin mukaan sosiaalista voi selittää vain sosiaalisella, ja tämä on perustelu sille että tarvitaan itsenäi-

nen ”sosiaalitiede” tutkimaan yhteisöjä, instituutioita, tapoja ja käyttäytymistä. Tämä argumentti on nykyäänkin tärkeä kun sosiologit haluavat erottaa luonnontieteilijöistä esimerkiksi seksuaalisuuden, alkoholin käytön, syömissen tai yleensä ruumiillisuuteen liittyvän ilmiön tutkimuksessa. Esimerkiksi Elina Haavio-Mannila kirjoittaa että seksuaalista käyttäytymistä koskevissa sosiologisissa tutkimuksissa

”seksuaalisen käyttäytymisen [toistuvien tapojen] katsotaan tavallisesti olevan kulttuurisesti määräytyvää. Toiseksi oletetaan, että ihmisillä ei ole sukupuolista käyttäytymistä ohjaavia biologisia vaistoja tai että vaistojen vaikutukset ovat ainakin vähäisiä verrattuna sosiaalisesti määräytyviin vaikutuksiin. Kolmanneksi ihmiset eivät noudata kulttuurista käsikirjoitusta täsmällisesti vaan tekevät siihen pienehköjä, omia tarpeitaan vastaavia sovelluksia.” (Elina Haavio-Mannila & Osmo Kontula: *Intohimon hetkiä. Seksuaalisen läheisyyden kaipuu ja täyttyminen omaelämäkertojen kuvaamana*. WSOY, Helsinki 1997, ss 22-23)

Kulttuurin ja luonnon ehdoton erottaminen toisistaan on ensisijaisesti palvellut moraalisia tarkoituksia erityisesti viime vuosisadan alkupuolen yhteiskuntatieteissä. Taustalla oli biologisin argumentein tuettu väestöpolitiikka. Kansallisvaltioille oli tärkeää huolehtia riittävästä väestönkasvusta ja ”ihmismateriaalin laadusta”, kuten Alva ja Gunnar Myrdal asian ilmaisivat 1930-luvun alussa. Myrdalien ratkaisu oli sivistys, mutta myös toisenlaisia keinoja käytettiin. Mielisairaiden, alkoholistien ja rikollisten lisääntyminen pyrittiin sen nojalla estämään muun muassa pakkosterilisaatiota käyttäen vielä toisen maailmansodan jälkeenkin.

Moraalisen reaktion kohteena oli tietysti myös kolonialistinen rasismi. Amerikkalainen antropologi Franz Boas oli yksi niitä, joiden mielestä on tärkeää erottaa toisistaan rotu ja kulttuuri, koska vain rodulliset ja yksilölliset ominaisuudet periytyvät mutta kulttuuri on yhteisöllistä ja opitaan.

Viime vuosisadan hieman myöhemmät eläinpsykologiset ja sosiobiologiset aallot, ovat nojautuneet Darwinin kehitysoppiin ja sitä kautta tulleet todistelleeksi että ihminen on vain alaston apina, jonka käyttäytyminen voidaan selittää universaalein biologisin teorioin. Sosiobiologian sosiaalinen konservatiivisuus johtuu sen näkemyksestä, että eriarvoisuus

perustuu olemassaolon taisteluun, jossa kyvykkäimmät ja parhaat menestyvät ja heikot sortuvat.

Luonnon ja kulttuurin erottelu on ollut keskeinen myös elämäntapoja ja hyvinvointia koskevassa yhteiskuntapoliittisessa ajattelussa. Modernit elämäntapaliikkeet nojautuivat usein oppiin luonnollisesti hyvästä elämästä, joka oli valistuksen yhteiskunta-ajattelussa vaikuttaneen uusstoalaisuuden kulmakivi. Adam Smithin yhteiskuntateoria rakentui sen stoalaisen käsityksen varaan, että ihmisillä on luonnollisia moraalitunteita, jotka ohjaavat heidän käyttäytymistään yhteiskunnan kokonaisuuden kannalta edulliseen suuntaan. Raittiusliikkeen perustelut vielä vuosisata Smithin jälkeen saattoivat muistuttaa hyvinkin paljon näitä käsityksiä:

”On ilmeisen virheellistä päätellä, että ihmisen alkuperäinen viehtymys mielen kiihottamiseen olisi todiste siitä, että viisas Luoja olisi tarkoittanut hänen fyysisen luontonsa pidettäväksi väkevien huumausaineiden vaikutuksessa, ja että niiden vapaa nauttiminen olisi hänen olemisensa oikea tila... Todellinen filosofi osaa erottaa hankitut halut ja viehtymykset, toisin sanoen vääristyneet, perverssit ja kohtuuttomat impulssit tarpeista, jotka ovat luonnollisia, välttämättömiä ja hyödyllisiä.” (William Dorchester: *The Liquor Problem in All Ages* (1884). Sit. Sulkunen, Pekka & Warpenius, Katariina: *Reforming the self and the other. Temperance movements and the duality of modern subjectivity. Critical Public Health, Vol. 10, No. 4, pp. 423-438*)

Vasta sängen myöhään eli 1970-luvulla tuli vallitsevaksi se relativistinen ja ei-normatiivinen hyvinvointikäsite, joka nykyäänkin on vallalla. Erik Allardt on sen muotoillut Karl Popperia mukailleen sanomalla että hyvinvointipolitiikan ei tule tähdätä hyvän elämän tuottamiseen vaan huonojen olosuhteiden välttämiseen. Julkinen moraalikäsite koskee vain oikeuksia, tasa-arvoisuutta ja resurssien jakoa, ei hyveitä tai hyvän elämän sisältöä.

Luonnollisten tarpeiden teoria ei individualistisessa ja moniarvoisessa nyky-yhteiskunnassa ole mahdollinen, mikä ilmenee esimerkiksi alkoholipoliittisten kontrollijärjestelmien hajoamisena. Yhteiskunnan valtajärjestelmää ei kiinnosta ottaa kantaa siihen miten yksilöt elävät, vaan ainoastaan siihen millä tavalla sen seuraukset vaikuttavat muiden oikeuksiin ja velvollisuuksiin.

Moraalitunteiden vaikeus

Luonnon ja kulttuurin erottamiseen on siis ollut vahvoja moraalisia syitä, mutta rajan vetäminen on aina ollut ongelmallista. Tähän on kolmenlaisia syitä. *Ensiksi* eläintutkimus osoittaa, että mikään tavanomaisista kulttuurin ja luonnon erottelun mittapuista – joista siis sanotaan että ”vain ihmisellä on...” tai ”vain ihminen kykenee...” – ei ole ehdoton: kielen ja symbolien tai työkalujen käyttö, moraalinen harkinta tai itsensä tunnistaminen esimerkiksi peilistä ovat ominaisuuksia joita vaihtelevassa määrin esiintyy monilla eläinlajeilla. *Toiseksi* erottelu luomakunnasta sisältää ajatuksen ihmisen erillisestä ja ainutlaatuisesta luomista-pahtumasta, mikä on ristiriidassa ihmisen evoluutiota koskevan tiedon kanssa. *Kolmanneksi* pahan ja väkivallan käsitteleminen sosiaalisina ilmiöinä on hankalaa.

Vaikeuksista huolimatta kulttuurin ja luonnon vastakkainen kaksinaisuus näyttää pysyvän sitkeästi sosiologisen teorian ytimessä. Pierre Bourdieun käsite *habitus* ja Anthony Giddensin strukturaatioteoria ovat esimerkkejä pyrkimyksistä ylittää tämä kaksijakoisuus, mutta kumpikin ovat sikäli epätäydellisiä, että ne rakentuvat sekä-että-logiikan varaan. Ihmisen toiminta ja sen mukana yhteiskunnan rakenteet ovat sekä luonnon ehtojen sanelemaa että merkityksellisiä, sekä välttämättömiä että muutettavissa, sekä rakenteistuneita että ihmisten subjektiivisen toiminnan tulosta. Teoreettisten sekä-että-rakenteiden heikkoutena tietenkin on, että ne eivät ole kumottavissa: jos yksi selitys ei sovi, sopii toinen, ja loppujen lopuksi ei sitten selitetä mitään.

Luonnon ja kulttuurin vastakkainasettelu ei ole tosiasiaväitteisiin perustuva näkemys ihmisen erityispiirteistä vaan käsitteellinen ja moraalinen näkökulma. Tämän päivän olosuhteissa siihen liittyvät moraaliset ja käsitteelliset panokset ovat kuitenkin osittain toisenlaisia kuin kaksi tai kolme neljännesvuosiasataa sitten. Globaalissa yhteiskunnassa romanttiset ajatukset koskemattomasta luonnosta ovat saaneet traagisen sävyn, koska ihmisten aiheuttamat ympäristömuutokset vaikuttavat koko maapallon ekojärjestelmään: koskemattonta luontoa ei enää ole. Ei ole myöskään enää olemassa aitoa ja ”luonnollista ihmiselämää” – elämän sääntelyn teknologia pakottaa jo olemassa olevana mahdollisuutena tekemään moraalisia ratkaisuja siitä, millainen elämä on toivottua ja suotavaa, millainen taas ei.

Elämä, samoin kuin luonto yleensä, on läpeensä moralisoitunut.

Piia Jallinoja esimerkiksi osoittaa väitöskirjassaan (2002), miten lääketieteellisten testien ja seulontojen tehostuminen erityisesti geeniteknologian ansiosta on johtanut meidät uudenlaisten, syntymätöntä ihmiselämää koskevien valintojen eteen. Reaktiona on ollut pyrkimys säädellä seulontoja ja testausta mahdollisimman tarkkoilla säännöillä, joissa korostetaan testattavien informointia ja heidän vapautta valintaoikeuttaan. Samalla korostetaan valinnan yksityisyyttä ja riippumattomuutta yhteiskunnan normeista ja eduista, kuten veronmaksajille aiheutuviasta kustannuksista. Vallitsevalla eräänlainen kantaa ottamattomuuden etiikka, jonka mukaan on poliittisesti epäkorrektia ottaa tuollaisia seikkoja huomioon kun esimerkiksi arvioidaan pitääkö todennäköisesti vaikeammassa syntynyt lapsi abortoida vai ei.

Jallinojan tutkimus osoittaa miten mahdollisuuksia elämän oikeutta koskevat moraaliset ongelmat ovat, kun ei voida mahdollista muodostaa moraalisesti perusteltua käsitystä siitä millainen elämä on hyväksyttävää ja millainen ei. Emme voi ratkaista kysymystä vetoamalla pelkästään oikeuksiin ja niiden noudattamista koskeviin sääntöihin, jos yhtenä osapuolena on ihminen joka ei ole kykenevä ilmaisemaan tahtoaan; tai ei ole vielä syntynyt; tai ei ole ihminen ollenkaan; tai ei ole vielä edes olemassa.

Luonto ja kulttuuri sekoittuvat toisiinsa myös ruokaa koskevassa tutkimuksessa (ks. Johanna Mäkelän väitöskirja, 2002); ruoka on kulttuuriksi muunnettua luontoa eli ravintoa. Teknologian aiheuttamat ruokakriisit ovat johtaneet siihen, että kiinnostus luonnonmukaiseen ravintoon on kasvanut. Tuloksena on teollisesti valmistettuja ”luomutuotteita” ja tieteellisesti ”luonnonmukaiseksi” todettuja ravitsemussuosituksia. Tässäkään ei luonnon ja kulttuurin välisestä rajasta enää voi puhua.

Maallikkoajattelu tuntuu olevan hyvin tietoinen luonnon läpimoralisoitumisesta. Erään kyselytutkimuksen mukaan nuoret ovat enemmän huolissaan eläinten oikeuksista kuin ihmisten. Yhteiskuntateorian suuri haaste sen sijaan on sellaisen käsitteistön kehittäminen, joka aikaisempaa paremmin ottaa huomioon luonnon ja kulttuurin yhteensulautumisen.

Risto Heiskala (2000) on osoittanut miten monimutkainen ja vaativa tämä tehtävä on.

Siinä on otettava huomioon, että sosiaalisuudessa vallitsee sekä laatu- että aste-eroja. Vaikka emme kykenekään tekemään sopimuksia ja noudattaman yhteisesti päätettyjä sääntöjä kaikkien sosiaalisten olentojen kanssa, voimme silti kokea moraalisia tunteita niitä kohtaan. Kykenemme ottamaan huomioon sekä eläinten että ihmisten kärsimyksiä ja mielihyvän tunteita, voimme hankkia niistä tietoa ja ottaa ne moraalisen punninnan kohteeksi. Siitä huolimatta, että punninta on epätäydellistä ja moniulotteista eikä aina johda samaan tulokseen, se on kuitenkin moraalista suhtautumista toiseen oloon. Adam Smith sanoi tätä sosiaalisuuden perusominaisuutta sympatiaksi ja rakensi sen varaan paljon rikkaamman ja laajemman yhteiskuntateorian kuin yleensä on luultu (ks. esim. Risto Kankaan väitöskirja, 2001). Sympatian ja muiden moraalitunteiden käsitteellinen luonne on sellainen, ettei ole mitään syytä olettaa että "vain ihmisellä on..." tai "vain ihminen kykenee...". Ei tarvitse ajatella, että on olemassa jokin mielivaltainen raja, jonka yläpuolella moraalitunteet ovat sosiaalisia ja alapuolella eivät. Moraalitunteita voi olla enemmän tai vähemmän määrin ja ne voivat olla eri suuntaisia. Niiden sosiaalisuuden aste määräytyy vain siitä, miten herkästi, monipuolisesti ja rationaalisesti ne ottavat huomioon toiset.

Meidän suomalaisten on erityisesti syytä muistaa, että maanmiehemme Edward Westermarck pohjasi moraalialia koskevat tutkimuksensa juuri Adam Smithin moraalitunteiden teoriaan. Vaikka Westermarck ei ehkä enää tule saamaan samanlaista kansainvälistä arvostusta osakseen kuin aikoinaan viime vuosisadan alkupuolella, uusi kiinnostus tähän aiheeseen tekee hänen työnsä kuitenkin taas ajan-kohtaiseksi ainakin täällä Suomessa.

'Merkityksen' käsite hylättävä

Sama joustavuuden ja rajattomuuden vaatimus kohdistuu myös toiseen keskeiseen sosiaalisuuden kriteerinä tavallisesti pidettyyn seikkaan: kieleen ja merkitykseen. Jukka Törösen ja muiden tutkijoiden kanssa toteuttamassamme hankkeessa *Semioottisen sosiologian näkökulmia* päädyimme ehdottamaan, että 'merkityksen' käsite toistaiseksi yhteiskuntateoriassa tulisi hylätä ja korvata joustavammilla ja vähemmän objektivistisilla käsitteillä 'tul-

kinta' ja 'ymmärrettävyys'. Samaan tapaan kuin Adam Smithin sympatia ymmärrettävyys on väljä käsite. Se ei edellytä, että ei-ymmärrettävän ja ymmärrettävän välinen ero olisi laadullinen ja vailla asteita. Eläimet kyllä ymmärtävät sekä toistensa että ihmisten viestejä ja ihmiset ymmärtävät eläinten käyttäytymistä myös viestinä. On paljon sellaisia ilmiöitä, jotka ovat ilmeisesti luonteeltaan sosiaalisia, mutta joilla ei ole yksiselitteistä merkitystä. Sellaisia ovat Emile Durkheimin tutkima kollektiivinen kiihtymys, mutta myös päihtymys ja addiktio. Semioottisen sosiologian hankkeessamme sanoimme näitä protosemioottisiksi sosiaalisiksi faktoiksi, koska niiden tutkiminen on mahdollista myös havaintoihin perustuen eikä vain teoreettisesti.

Erittäin lupaava lähtökohta luonnon ja kulttuurin rajan ylittämiseen ymmärrettävyyden näkökulmasta on jatkuvan toimintamallin käsite, eli englanniksi *habit* (ks. Erkki Kilpinen, 2000). Tämä oli jo varhaisen amerikkalaisen sosiologian perusajatus, joka sittemmin on päässyt unohtumaan yksinkertaisuudestaan huolimatta. Voimme toimia ymmärrettävästi ja myös rationaalisesti antamatta toiminnallemme tietoisesti ilmaisuja ja olemalla siitä kielellisesti tietoisia, pelkästään noudattamalla vakiintunutta toimintamallia. Emme me esimerkiksi liikenteessä liikkuessamme koko ajan ajattele tietoisesti liikenteen sääntöjä, omia liikkeitämme tai edes toisten aikeita. Vasta kun jotakin yllättävää sattuu, alamme muodostaa tulkintoja, etsiä syitä ja mahdollisesti tehdä otaksumia toisten tiellä liikkujien motiiveista, toisin sanoen annamme ilmiöille merkityksiä. Siitä huolimatta toimintamme on sosiaalista, vaikkakin ehkä epäpersoonallisen sosiaalista. Se vain perustuu vakiintuneeseen toimintamalliin, joka tulee tietoisesti merkityksen tuotannon piiriin vasta kun jotain epätavallista sattuu – auton moottori pysähtyy tai joku yllättäen rikkoo sääntöjä. Myös vakiintunut toimintamalli on toiminnan ymmärrettävyyttä luonnehtiva käsite, joka ei edellytä ehdotonta rajaa kielelliseksi oletetun kulttuurin ja ei-kielelliseksi oletetun luonnon välillä.

Teoria laahaa todellisuuden perässä

Yhteiskuntateoriassa aletaan vasta haparoiden etsiä vastauksia kysymyksiin, jotka arkitodellisuudessa ovat jo muodostuneet osaksi joka-

päiväistä elämää. Usein käytetään sanontaa että Minervan pöllö lähtee lentoon vasta kun hämähä on jo laskeutunut; eli että teoreettinen pohdinta alkaa vasta sitten kun todellisuus on jo muuttunut mutta tullut samalla hämmäntäväksi ja vaikeaselkoiseksi. Niin on luonnon ja kulttuurin rajan hämärtymisenkin laita. Lapsetkin tietävät, että ihmisen ja muun luonnon välinen raja ei ole ehdoton ja jyrkkä, mutta yhteiskuntateorian harrastajien on ponnisteltava vielä pitkään tämän asiantilan käsitteelliseksi jäsentämiseksi. Syynä on viime vuosisadan biologismin ja evoluutioteorian raskas moraalinen painolasti. On siis luonnollista, että katseet kurottuvat kauemmas taaksepäin, kulttuurin ja luonnon jyrkkää jakoa edeltäviin teorioihin kuten Adam Smithiin ja varhaiseen amerikkalaiseen sosiologiaan, ja varmaan myös kauemmaksikin.

KIRJALLISUUTTA

Allardt, Erik (1975): *Att Ha, Att Älska, Att Vara. Om välfärd i Norden*. Argos, Lund.

Boas, Franz (1938): *The Mind of Primitive Man*. Macmillan, New York.

Heiskala, Risto (2000): *Toiminta, tapa ja rakenne*. Gaudeamus, Helsinki.

Horigan, Stephen (1988): *Nature and Culture in Western Discourses*. Routledge, London and New York.

Jallinoja, Piia (2002): *Genetics, Negotiated Ethics and the Ambiguities of Moral Choices*. National Public Health Institute, Helsinki.

Kangas, Risto (2001): *Yhteiskunta*. Tutkijaliitto, Helsinki.

Kilpinen, Erkki (2000): *The Enormous Flywheel of Society*. Department of Sociology. University of Helsinki.

Myrdal, Alva och Gunnar (1935): *Kris i befolkningsfrågan*. Bonniers, Stockholm.

Mäkelä, Johanna (2002): *Syömisestä rakenne ja kulttuurinen vaihtelu*. Kuluttajatutkimuskeskus, Helsinki.

White, Leslie (1949): *The Science of Culture*. Grove Press, New York.

Kirjoittaja on sosiologian professori Helsingin yliopistossa.